

РЕЦЕНЗІЇ

ПИЛИП ОРЛИК І САВА ЧАЛИЙ В ІСТОРИЧНІЙ НОВЕЛІ

Цікава новеля В. Домонтовича «Приборканий гайдамака» («Похід», 1947 ч. 1) викликала критичну оцінку¹⁾, з якою я не зовсім погоджуюся і хочу як історик висловити кілька своїх думок, перше, щодо самого сюжету.

Критик висловлюється так, ніби В. Домонтович поновлює в своїй новелі, «здавалося б, добре відомі історичні події й ситуації». В дійсності не так. В новелі говориться про речі, які тільки розмірно недавно стали відомими. В 1930 р. я видав статтю під заголовком «Пилип Орлик і Сава Чалий»²⁾, де вперше вказується на факт (або скорше на велику вірогідність) зустрічі між цими двома відомими українцями. Це нововідкрите перебування Чалого у П. Орлика й дало В. Домонтовичеві нагоду вперше літературно обробити сюжет, що тільки ввійшов в обіг.

Перша частина новелі, де Сава Чалий карає Онисима за зраду, — це свого роду вступ до основної теми, вступ, що стане вповні зрозумілим лише тоді, коли Домонтович випустить у світ останню частину незакінченої ще новелі.

Державин ставиться саме до цієї частини з повним признанням і бачить у ній майстерну руку автора. Зате друга частина, де малюється зустріч, співжиття і розмова Орлика з Савою Чалим, викликає його застерження. Вона — на думку критика — «може правити за негативний зразок, як не слід конструювати головних персонажів в історичній белетристиці». Розвиваючи цю тезу, він твердить, що досконала в першій частині постать Сави тут схематизується, а Орлик виглядає зовсім довільною абстракцією, позбавленою не самих лише історично-неповторних індивідуальних рис, а й національного українського кольориту. Орлик — як каже він, «перетворюється у В. Домонтовича на космополітичного європейського дипломата-раціоналіста 17 — 18 вв» — і тільки! — що для нього «політика бла фізикою, саме тим розділом із фізики, що становить науку про тяжіння й зветься механікою; закони фізики, відповідно до того, були законами суспільства».

Спочатку дійсно здається «зневагою основних жанрово-мистець-

ких законів історичної белетристики» (Державин), коли Орлик повчає Савка: «Звезди зір свій з часткового на ціле. Пізнай в цілому універсі дію одної і тієї самої сили, що її політики й філософи називають силою тяжіння». Такі звороти для поучення степовика виглядають якимись незручними, нереальними, невідповідними. А тим часом той, хто ближче приглянувся до констукції новелі, залишається під враженням сміливості авторової концепції, її небуденности і оригінальності. Ні, Сава Чалий під час перебування в Молдавії у Орлика — це не стереотипний «козак на чужині» (Державин), в цій степовій натурі відбувається за задумом Домонтовича болючий процес психічного перетворення («Приборканий гайдамака» — назва твору). Ніби на наших очах одчайдушний гайдамака відходить від природного стану, але не в стані злізти наті цивілізаційні висоти, до яких спрямовує його Орлик. Наука про тяжіння, механіка, закони фізики, що, відповідно укладені, мали бути водночас законами суспільства, — все це тяжко входить в його голову і викликає ненависть проти цього механізованого світу, проти політичної машини.

У автора йдеться про своєрідний універсалізм, і тому й постать Орлика нагадує тут скорше якоегось професора фізики або політики, ніж практичного, реального діяча. Тим часом цей теоретизм розмов, ведених Орликом з Чалим, вказує на певну ненормальність, незвичайність психологічної ситуації і самого гетьмана. Треба собі тільки уявити ситуацію, в якій він опинився. Вирвавшись з довголітнього підневільного сидіння в Салоніках, що було для нього великою мукою, він, повний надій, виїхав на початку 1734 р. в Молдавію, щоб осісти в Бендерах або Каушанах, негайно відновити зв'язки з Запорізькою Січчю та стати на її чолі в момент, коли вже йшла війна за польську корону, в якій Орлик хотів, спираючись на запорожців, виступити як рівноправний чинчик на боці коаліції Станіславської Польщі, Туреччини, Криму, Франції й т. д. А прийшовши він почув, що запорожці вспіли буквально цими днями перейти на бік Росії. Це був тяжкий удар для гетьмана, і саме тоді, коли він переживає глибоку душевну депресію, у нього появляється Сава Чалий зі своїми гайдамаками і знову окрилює його надією на ліпше майбутнє. Зрозуміло, що Орлик жадібно вхопився нової людини, яка

тількищо покинула рідний край, а чекаючи на участь в подіях і нудьгуючи в цьому очікуванні (Туреччина, а за нею і Крим так і не наважилися взяти участь в війні за польську корону), він говорить з ним не тільки про практичні справи, але й викладає йому свої політичні теорії. Часу було досить!

Може і вся наука, що впала на бідолашну голову степовика, була скорше монологом людини, що бажала найскорше висловитися, полегшити себе, маючи ілюзію розмови вдвох. Коли Орлик у Домонтовича говорить: «Чи не слід було б сказати це так, що буття є часом, а час є буттям, з додатком, що буття є рухом?» — то Савко зідхаючи відповідає: «Коли б то я знав латину!» Автор підкреслює розходження психологічних ліній: один декламує, навіть не пробує спитати себе, чи розуміє його співбесідник, а другий майже не слухає, переслідуючи свої думки.

Ці складні взаємини саме характеризують В. Домонтовича як автора модерної новелі, що подає ситуації і ідеї у різних площинах. В його творі дано оригінальну, для звичайного читача нелегко помітну спробу з зустрічі двох персонажів — європейця і степовика — здобути нові психологічні ефекти. Висловлена гетьманом ідея політики як умоглядності, політики, якої суперечності розв'язуються в «лабораторіях конструкторів машин» своєю вишуканістю робить враження штучности та зраджує нахил автора переступати певні межі, загострюючи проблематику. І все ж навіть у таких далеких від життя висловах ми знаходимо елементи, що від теорії ведуть до практики, від механіки до реальної політичної концепції.

Орликів універсалізм зовсім не позбавлений життєвості. Тільки саме цей практичний момент подано у Домонтовича зовсім скупю, в натяках, з виразним нахилом висувати наперед теоретичну справу.

Взаємодія сил або цитований раніше принцип тяжіння — ці вислови взято неспроста, хоч їх Орлик може сам ніколи і не вживав. Як історик, я можу ствердити³⁾, що Орлик безперечно заступав ідею європейської рівноваги, себто те, що Домонтович називає ідеєю тяжіння. Більше того, він ставив у центрі рівноваги сил свого батьківщину, Україну. Ця рівно-

¹⁾ В. Державин. Вдалий прояв літературної позагруповості, Українська Трибуна, 1947 ч. 69.

²⁾ В. Круницький, Пилип Орлик і Сава Чалий. Праці Українського Історико-Філософського Тов. в Празі, Прага 1939, т. II.

³⁾ Див. В. Круницький, Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Огляд його політичної діяльності. Праці Українськ. Науков. Інституту, Варшава 1938. т. 42, ст. 178-180.

вага була на його думку загрожена з боку Москви. Тому він раз-у-раз звертався, насамперед до Швеції, Польщі і Туреччини, зі своїми численними пропозиціями заснувати спеціальну східно-європейську коаліцію проти Москви. В проектах його виступають як діючі сили також Крим, буджацька орда, Січ, Гетьманат, донське козацтво, татари астраханські і волзькі і т. д. Він глибоко розумів, яку загрозу являла собою Москва для всіх цих країн, якщо вони не з'єднаються в спільному зусиллі проти неї. Орлик передбачав, що Гетьманат і Січ не втримаються проти Москви і стануть жертвою її великодержавної політики. А після них прийде черга на Польщу й т. д. А тим часом саме для втримання європейської рівноваги, загроженої московською експансією, потрібне було, на його думку, існування сильної з'єднаної України, існування української держави, яка могла бути охоронним валом проти Москви і для всієї Європи і зокрема для східноєвропейських країн, включно до Туреччини. Так за наукою про тяжіння ховався, як бачимо, європейський політик з цілком виразною і реальною програмою.

А щодо взаємодії сил, яка за Архімедом може перевернути весь світ, коли знайти відповідну точку опертя, то Орлик, можна сказати, все своє життя шукав чудодійної точки, що уможливила б йому змінити взаємини сил в Європі, а передусім у Східній Європі і завдяки цьому поставити на ноги вільну, незалежну Україну. Особливо позначені отакими його шуканнями роки 1725—1728, коли він орієнтувався водночас на дві ворожі європейські коаліції, гансверську і віденську, коли звертався, щоб здобути Україну, по допомогу і до папи, і до єзуїтів, і до голштинського герцога, і до претендента на англійський престол Якова Стюарта, і екс-короля польського Станіслава Лещинського і правлячого польського короля Августа II й т. д.

Коли так розкривати дужки над проблематикою новелі Домонтовича, то стають яснішими і відносини між обома діячами. Сава Чалий вперто питає в новелі Орлика, що далі робити: чи бити ворога (поляка), чи підняти якусь іншу акцію? При всій загадковості і неясності відповідей П. Орлика автор дає зрозуміти, що універсально-механістична метода гетьмана мала відвести колишнього гайдамаку від дальших дій у гайдамацькому дусі: «Алеж, пане полковнику, казав Орлик далі, поклавши дружньо руку на плече Савкові, — збагнути масш, що світ цей просторовий не кінчиться з цариною твого села: доля батьків твоїх і віри нашої святої в Польщі не вирішується самим по гайдамацьким повстанням кількох сіл».

Сава Чалий, покинувши Орлика, через деякий час опинився на польській службі. Перехід на польську службу в історич. літературі давно знаний і невідомо тільки, чому Чалий став перевертнем. Мимоволі навертається думка (я висловив її в статті «Пилип Орлик і Сава Чалий», ст. 45), чи не пішов Сава Чалий на польську службу під впливом поради Пилипа Орлика. Ми знаємо, що Польща була для екс-гетьмана одним із важливих компонентів східно-європейської антимосковської коаліції.

Коли взяти це під увагу, то стає зрозумілим, що В. Домонтович дає, можна сказати, перші стадії обережної підготовки степовика і гайдамаки Орликом до переходу на польський бік. Не заперечуючи героїзму гайдамаків та навіть ніби схвалюючи їх вчинки, гетьман хоче в новелі включити свого учня (хоч і неясно це висловлено!) в ту систему сил, в яку мала входити за його проектами і Польща.

У автора вся ця проблематика повернута в теоретичний бік, і тільки натяками згадує він про реальні речі в думках Орлика. Можливо, це зроблено саме для того, щоб посилити психологічний ефект зудару між політиком-теоретиком, європейцем-раціоналістом і степовою, примітивною силою в образі Чалого.

З другого боку, і образ Орлика як мага-політика з чудодійним жезлом у руці, спокійного, зрівноваженого і мудрого жерця політичної взаємодії, яким його малює В. Домонтович, безперечно, не подібний до того образу, на який вказують історичні дані. Український екс-гетьман був типовою бароковою фігурою, вдачею сангвінік, з різними переходами від найбільшого оптимізму до найглибшого відчаю, почасти меланхолік, з ліризмом і елегізмом природи чисто українського забарвлення, людина чутливої, пристрасної вдачі, жвазий, всім зацікавлений, що не любив самоти, мав потребу в повірниках, перед якими бажав полегшити своє серце, непосидючий, нетерпеливий, жадібний на нові враження, згазковий сім'янин і ніжний батько, сильного і гнучкого розуму, еластичний, з умінням пристосовуватися до обставин, але чесного характеру, гуманна, чоловічолюбна натура з глибоко християнським наставленням, теоретик скорше на полі богословія, ніж політики (хоч і тут зустрічаються у нього на диво модерні думки про права народу, цілого народу, без дозволу якого влада не має права трактувати з закордонними чинниками про його долю й т. д.), політик з фантазією, яка іноді заводить його аж до химер, працьовитий, пильний, акуратний, майже педантний, діяч, який вмів майстерно збудувати свої думки в строгу логічну систему, володіючи з повною силою барвистим, майже патетичним стилем барокової до-

би, людина з небуденною енергією, яка полишила нам таку силу меморіалів, листів, такой величезний щоденник, як може ніякий інший видатний діяч України.

В. Домонтович вихопив тільки одну сторону його вдачі, підкреслив теоретичний бік натури Орлика, загострюючи його та доводячи, можна сказати, до останніх меж. Але зрештою це суверенне право письменника. Як на це реагує естетичний смак читача, це вже справа інша.

Борис Крупницький

РОКСАНА ВИШНЕВЕЦЬКА

МАТЕРИНКИ 1946

«Золота Брама». Післямова М. Г.

Дев'ять невеличких оповідань з дитячого життя, які тонкістю малюнка і ніжністю настрою дадуть справжню насолоду тим, хто справді любить літературу і відчуває запах слова. Кожне оповідання — історія життя тварини: собаки Тора, кіткі Мамурки, бугая Буця, кобили Княжни; або історія дитячого почуття: першої любові і перших ревнощів, першого прояву хоробрости і гуманности, перших спроб у фантазії створити свій ілюзорний світ. Ніби звичайні епізоди, але з тонкою психологічною пуантою в кінці. Місце дії — невеличкий поміщицький хутір на Україні, дійові особи — спільні для всіх оповідань: запальний і непрактичний батько — пострах дітей, справедливий і ніжний — мати, діти: лялькувата й делікатна Злотка, брехуха-фантастка Марка, лицарський маленький Ростик; менше окреслені інші діти: Цвітка, Ів, Слав, Юр. Але навіть епізодичні постаті — перед очима, як живі: втілення злої тверезости ключниця Уліта, німець-кахляр фон Кравзе... Кожний має свою атмосферу, свій запах. Усі разом, увесь хутір — пахне материнками, квітами, що ростуть тільки там, де минало дитинство. А самі материнки, вони пахнуть чим? Маминою хутрянкою. Так твориться настрій. Ліричний і теплий. Перші стики чистих душ з жорстоким світом. Жорстоким, але й чудесним. Перші відкриття: який цей світ великий — ідеш, ідеш, і кінця нема, навіть, як за сад вийти; яка велика сила людяности і любові! Перші розчарування — і постання перших легенд. Про відвагу, лицарство і про безсмертність несправедливо покривджених.

Фраза оповідань — жива і бистра, часом зовсім ніби не писана, а чути («Аж до ночі пояснював усе Любощі, яка ні та й ні зрозуміти два рази два»). Вона якраз на межі між дитячою і дорослою, сказати б так. Зрідка вона стає занадто дорослою (початок «Ма-